
K formování dlouhodobé nezaměstnanosti v České republice

Zhodnocení výsledků srovnávací studie ze tří lokalit

JARMILA PREMUSOVÁ

Pedagogická fakulta Ostravské univerzity

TOMÁŠ SIROVÁTKA*

Ekonomicko-správní fakulta Masarykovy univerzity, Brno

On the Formation of Long-term Unemployment in the Czech Republic

An evaluation of the results of a comparative study of three localities

Abstract: The article evaluates the results of the comparative study of long-term unemployed in three local labour markets. In spite of the low unemployment rate in the Czech Republic, the unemployment rate both of particular groups of people and in several specific localities is comparable with European standards.

The social background of Czech long-term unemployment and of the „culture of dependency“ has emerged quite rapidly. It is to be observed in the areas of mining and heavy industry as well as in the cities where gypsies are concentrated. The social marginalization of miners who lost their jobs and social status and whose health deteriorated, as well as other groups of less skilled workers, is rooted within the labour market selection processes. It is also rooted within the conflict between their unrealistic expectations which are connected to their former social status and the traditional disciplining strategy of social institutions developed by the bureaucracy of the former regime to regulate marginal social groups.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 1: 39-50)

Trh práce a dlouhodobá nezaměstnanost v České republice

Přes intenzivní procesy na pracovním trhu, které s sebou přinesla tržní transformace české společnosti, je míra obecné nezaměstnanosti u nás zatím relativně nízká. Ať už jsou příčiny „českého paradoxu“ nízké nezaměstnanosti jakékoliv, ekonomické analýzy se většinou shodují v tom, že prozatímní cenou za nízkou nezaměstnanost je udržování přezaměstnanosti a horší ekonomické výsledky podniků [Hájek 1995, Holub 1994].

Je však otázkou, nakolik bude tato strategie trvale únosná. Masová nezaměstnanost je v naší společnosti latentně přítomná, neboť tušíme, že přiblížení se k trhům zemí Evropské unie zintenzivní i u nás marginalizační procesy, které v oněch zemích na pracovních trzích probíhají. Tam je jejich nejvýznamnějším důsledkem dlouhodobá nezaměstnanost,¹ která se udržuje v průměru na úrovni 4 až 5 %, a to i v obdobích ekonomického oživení.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Tomáš Sirovátka, CSc., katedra veřejné ekonomie Ekonomicko-správní fakulty Masarykovy univerzity, Zelný trh 2/3, 602 00 Brno.

¹) Podle definice Mezinárodní organizace práce je to nezaměstnanost trvajících déle než 12 měsíců. V našem pojetí byla dlouhodobá nezaměstnanost definována šesti měsíci jejího trvání. Uvedenou hranici jsme zvolili s ohledem na skutečnost, že nezaměstnaným končí u nás po šesti měsících nárok na podporu v nezaměstnanosti. Tím se odlišujeme od většiny evropských zemí a přibližujeme se praxi například v USA, kde rovněž je dlouhodobá nezaměstnanost ohraničena dobou 6

I náš pracovní trh však prokazuje nespornou selektivitu: krom regionálních rozdílů vzbuzuje pozornost podíl nezaměstnaných déle než šest měsíců, jenž u nás dosahoval v roce 1994 (léto) podle výsledků výběrového šetření pracovních sil úrovně 44 %, podle registrů úřadů práce na konci roku 1994 úrovně 38 %, přitom nezaměstnaní déle než rok představovali čtvrtinu, respektive 21 % celkového počtu nezaměstnaných. Na jaře 1995 už však bylo u nás podle výsledků výběrových šetření 54 % nezaměstnaných déle než 6 měsíců a 31 % déle než rok. I když jejich podíl na nezaměstnanosti je dosud v porovnání s průměrem v zemích Evropské unie nižší, podíl dlouhodobě nezaměstnaných je u nás více než dvojnásobný ve srovnání se Spojenými státy (kde je nezaměstnanost o třetinu vyšší než u nás) a je též o dost vyšší než v sousedním Rakousku, kde je nezaměstnanost jen mírně vyšší než u nás [*Employment...* 1994: 206-208].

K cíli výzkumu a k metodě

Výzkum formující se dlouhodobější nezaměstnanosti v České republice měl ověřit hypotézu o počínajících procesech skupinové diferenciaci a marginalizace dlouhodobě a opakovaně nezaměstnaných na pracovním trhu. Kladli jsme si otázku, nakolik je tento proces ovlivněn nejen ekonomickými podmínkami a individuálními charakteristikami nezaměstnaných, ale také faktory sociálními a kulturními.²

K analýze jsme si vybrali tři typově odlišné lokální pracovní trhy: Brno, okres Vyškov a město Karviná (pracovně jsme je označili jako „Velkoměsto“, „Venkov“ a „Hornické město“). Klíčové charakteristiky těchto lokalit jsou zachyceny v tabulce 1. Do terénu jsme vstoupili „tradičním“ způsobem s využitím polostandardizovaného dotazování (456 rozhovorů s dlouhodobě a opakovaně nezaměstnanými) a nestandardizovaného dotazování (75 rozhovorů) jako hlavních metod doplněných statistikami úřadů práce a rozhovory s jejich pracovníky.³ Výběrový soubor zahrnul dlouhodobě nezaměstnané i opakovaně nezaměstnané se zkušeností déle trvající nezaměstnanosti. Intervenci samovýběru respondentů jsme mohli kontrolovat z hlediska složení výběrových a základních souborů podle hlavních demografických charakteristik (srovnej tabulku 2) a zdá se s ohledem na explorační charakter výzkumu přijatelná. Analýzu jsme založili na kvalitativním srovnávání a na kvantitativním zpracování dat.

měsíců. Tato hranice je zvolena též s ohledem na nízkou míru obecné i dlouhodobé nezaměstnanosti

u nás (podobně vymezuje dlouhodobou nezaměstnanost krom USA například Švédsko).

²) Výzkum byl realizován na základě grantu Research Support Scheme Central European University a grantu Ministerstva práce a sociálních věcí ČR. K výsledkům srovnej [Sirovátka, Řezníček 1995; Sirovátka, Premusová, Řezníček 1995]. Na výsledky těchto studií navazuje projekt č. 403/94/0515 „Sociální faktory selekce a marginalizace na pracovním trhu“ (grant GA ČR).

³) Při studiu fenoménu nezaměstnanosti, marginalizace na pracovním trhu a sociální exkluze byly již sociology i psychology vedle metody zúčastněného pozorování, jejíž náročnost může být patrně odměněna nejlepšími výsledky, bohatě využity i metody nestandardizovaného a standardizovaného dotazování, ekonomy pak metody statistické analýzy individuálních dat.

První směr výzkumu: formování dlouhodobé nezaměstnanosti a její interní prožívání

a) charakter dlouhodobé a opakované nezaměstnanosti, regionální specifika

Dlouhodobá a opakovaná nezaměstnanost je v podmínkách České republiky spojena s individuálními charakteristikami nezaměstnaných – zvláště jde o nízkou kvalifikaci a zhoršené zdraví, spočívají ale rovněž v demotivovanosti, v malé orientovanosti na pracovním trhu, v nepřiměřených očekáváních některých nezaměstnaných vůči institucím, zaměstnavatelům a vůči sobě samotným. Spočívají konečně i v diskriminaci ze strany zaměstnavatelů – zvláště vůči Romům, ale i vůči ženám s malými dětmi a dalším skupinám nezaměstnaných.

Tabulka 1. Počet nezaměstnaných a volných míst ve třech lokalitách k 31. březnu 1994

	Brno	Vyškovsko	Karviná
počet nezaměstnaných	3 509	1 971	3 227
podíl mužů	48,0 %	44,2 %	46,9 %
podíl žen	52,0 %	55,8 %	53,1 %
míra nezaměstnanosti	1,4 %	5,6 %	9,2 %
počet nezaměstnaných na jedno evidované volné místo (k datu)	1,5	8,5	7,5
podíl nezaměstnaných déle než 6 měsíců	35,9 %	38,1 %	52,0 %
podíl nezaměstnaných déle než 12 měsíců	21,2 %	15,8 %	24,8 %

Regionální rozdíly v charakteru dlouhodobé a opakované nezaměstnanosti jsou, jak je patrné z tabulky 2, dost významné. V lokalitách s nízkou nezaměstnaností postihuje dlouhodobá a opakovaná nezaměstnanost nejčastěji sociálně marginální skupiny či jednotlivce (i když kvalifikačně a sociálně jinak různorodé): jsou jimi Romové, lidé zdravotně či mentálně postižení, bezdomovci, osaměle žijící lidé či problémoví jedinci (alkoholici a recidivisté). „Závislost“ části etnika Romů na sociálních dávkách je nejvíce ovlivněna skupinovou diskriminací, jež je obecně tolerována i institucemi. S ohledem na ni, ale i v důsledku návyku na institucionální pomoc osvojeného v předlistopadovém období, snadno přijímá část romského etnika závislost na sociálních dávkách, někdy doplněnou neformálními zdroji příjmů. V oblastech postižených celkovým ekonomickým zaostáváním (jde dnes o některé venkovské či polozemědělské oblasti) je profil dlouhodobě a opakovaně nezaměstnaných dost podobný profilu nezaměstnanosti celkové. Důsledkem vlivu „tradičního stylu života“ je však relativně vyšší zastoupení vdancích žen, které vychovávají děti. V okresech postižených strukturální změnou (zvláště jde o tradiční oblasti těžebního a těžkého průmyslu na severní Moravě a v severních Čechách) je zvlášť citelný negativní dopad kvalifikačních, ale i sociálně-kulturních handicapů, u mužů – zvláště u bývalých těžebních pracovníků – přistupuje vysoká četnost zdravotních postižení, inflexibilita na pracovním trhu a závislost na institucích spojená s nepřiměřeným očekáváním vůči nim. Nezaměstnanost je zde v průměru o něco „mladší“. Jedině v těchto lokalitách nezaměstnanost, a zvláště pak dlouhodobá či opakovaná nezaměstnanost, je na úrovni blízké standardům jiných zemí v Evropské unii či zemí procházejících tržní transformací. Tento typ lokality proto přitahoval nejvíce naši pozornost.

Tabulka 2. Srovnání výběrových souborů dotazovaných dlouhodobě nezaměstnaných se základními soubory (evidence úřadů práce)

soubor	dlouhodobě a opakovaně (dříve dlouhodobě) nezaměstnaní k 31. 3. 1994		dlouhodobě nezaměstnaní vyřazení z evidence v předchozích 6 měsících	
	základní	vzorek	základní	vzorek
Brno	1 608 73,6 %	109 73,0 %	578 26,4 %	39 27,0 %
z toho:				
ženy	53,0 %	51,0 %	63,6 %	64,0 %
do 30 let	32,8 %	32,0 %	41,6 %	27,0 %
51 a více let	11,2 %	12,0 %	14,7 %	25,0 %
bez kvalifikace	65,4 %	64,0 %	34,3 %	32,0 %
Romové	45,0 %	56,0 %	13,0 %	10,0 %
ZPS	22,0 %	25,0 %	24,0 %	31,0 %
Vyškov	1 004 59,0 %	96 62,0 %	717 41,0 %	58 38,0 %
z toho:				
ženy	60,0 %	65,0 %	61,0 %	67,0 %
do 30 let	36,9 %	38,0 %	46,0 %	26,0 %
51 a více let	8,0 %	12,0 %	8,8 %	10,0 %
bez kvalifikace	45,2 %	36,0 %	28,8 %	28,0 %
Romové	nesled.	26,0 %	nesled.	4,0 %
ZPS	13,0 %	15,0 %	nesled.	12,0 %
Karviná	2 293 79,4 %	119 77,0 %	656 20,6 %	35 23,0 %
z toho:				
ženy	53,0 %	55,0 %	63,0 %	68,0 %
do 30 let	40,0 %	42,0 %	40,0 %	32,0 %
51 a více let	12,5 %	13,0 %	14,0 %	12,0 %
bez kvalifikace	58,3 %	49,0 %	40,6 %	56,0 %
Romové	nesled.	10,0 %	nesled.	9,0 %
ZPS	12,0 %	14,0 %	21,0 %	29,0 %

Poznámka: ZPS = změněná pracovní schopnost

Dlouhodobě nezaměstnaní jsou ve všech sledovaných lokalitách v převažující míře členy úplných rodinných domácností se závislými dětmi (k těm patřilo 56 % z nich). Asi 14 % domácností dlouhodobě nezaměstnaných představovaly manželské páry bez dětí. „Osamělých“ bylo asi 30 % nezaměstnaných (pokud jde o osamělé ženy, větší část z nich byla živitelkami závislých dětí). Asi polovina zmíněných „osamělých“ byli mladí lidé žijící u rodičů.

V domácnostech nezaměstnaných – především v domácnostech mužů – se pravidelně kumuluje dlouhodobá nezaměstnanost partnerů a partnerek: asi třetina partnerů dlouhodobě nezaměstnaných žen je závislých příjmem jen na sociálních dávkách, a

partnerek nezaměstnaných mužů je bez zaměstnání víc než polovina! Tendence ke kumulaci nezaměstnanosti v rodinných domácnostech byla pravidelná nejen v romských domácnostech, ale i v domácnostech bývalých těžebních pracovníků v Karviné – tam tři čtvrtiny manželek či partnerek nezaměstnaných mužů byly rovněž bez zaměstnání.

b) prožitek nezaměstnanosti a význam finanční pobídky k hledání zaměstnání

V řadě domácností, zvláště v Karviné, se projevil vedle finančních obtíží spojených s nezaměstnaností i jiný významný problém: muži, zvláště středního a vyššího věku, a také ti, kteří zaujímali dříve na pracovním trhu lepší pozici z hlediska profesní prestiže či příjmu, trpí při trvající nezaměstnanosti psychicky v důsledku sociální degradace, což je pro ně významnějším důsledkem než samotné zhoršení finanční situace. Nejnapadnějším příkladem toho byli bývalí těžební pracovníci, ale také některé jiné, i nekvalifikované dělnické profese. „Všichni mě tu znají jako vedoucího pracovníka, teď jsem nezaměstnaný (...) Nerad chodím ven. Bývalým kolegům a sousedům se raději vyhýbám“ (bývalý důlní technik, 45 let, ženatý, dospělé děti, vyřazen z dolu pro prašnou expozici). „Když jsem byl na šachtě, byl jsem vážený. Dnes mne má každý za brigoše. Když jsi z úřadu práce, tak jsi brigoš“ (muž, svobodný, 34 let, vyřazený horník).

Na rozdíl od tradičně handicapovaných kategorií nezaměstnaných nepřijímají ale tito muži ztrátu sociální identity a sebekoncepcce tak snadno, což má hned několik důsledků: za prvé považují podporu v nezaměstnanosti či sociální dávky za svůj nárok namísto práce, kterou ztratili. Za druhé odmítají převzít inferiorní sociální status a distancují se od zaměstnání, která jsou spojena s nízkou mzdou či „nedůstojnými“ pracovními podmínkami. Odmítají také převzít podřízenou roli klienta při jednání se sociálními institucemi. Podobně reagují i mnozí nekvalifikovaní pomocní dělníci-muži, kteří v nové situaci ztrácejí své dosavadní životní jistoty: „Společnost je dnes hazard“ (bývalý horník, později topič, 35 let, ženatý, 5 dětí).

Novější diskuse o trvající nezaměstnanosti se soustřeďují na problém pobídek k práci – srovnej [Murray 1984, Mead 1986]. Štědré sociální dávky jsou zvláště ortodoxními ekonomy nahlíženy jako příčina oslabení flexibility pracovního trhu, respektive ochoty nezaměstnaných přijmout zaměstnání za nabízenou mzdu. „Past nezaměstnanosti“ pojímaná jako nízká očekávání zlepšení životní úrovně v případě získání zaměstnání se projevila asi u pětiny dotazovaných nezaměstnaných, kteří v případě získání zaměstnání neočekávali žádné zlepšení životního standardu. U další čtvrtiny může být „kalkulace“ výší dávek v našich podmínkách považována rovněž za významnou (očekávali zlepšení životního standardu jen do 25 %).

Protože v důsledku nízkých mezd, jež patří k hlavním komparativním výhodám naší ekonomiky, byl u řady domácností nízkopříjmových kategorií pracovníků porušen vztah reálně očekávaná mzda > sociální dávka, se „past nezaměstnanosti“ na formování dlouhodobé nezaměstnanosti skutečně významně podílí. I dopady diferenciací mezd a pokles reálných mezd, jež byl důsledkem liberalizace cen, se patrně projeví nejvíce u nízkopříjmových kategorií pracovníků a kontrastují tak s jejich dříve výhodnějším platovým zařazením.⁴

⁴) Je příznačné, že pokud jde o požadované mzdy, nebyl u dotazovaných rozdíl mezi nekvalifikovanými a kvalifikovanými (shodně v průměru kolem 4 700 Kč čistého měsíčně, muži uváděli asi o 1 tisíc Kč více než ženy).

Avšak finanční kalkulace sama o sobě není podle našich zjištění klíčem k vysvětlení závislosti na podporách a dávkách. Při setrvání v nezaměstnanosti hrály současně roli jak individuální handicapy, tak komplexní vzorce interakcí nezaměstnaných se sociálním okolím včetně institucí.

Druhý směr výzkumu: interakce nezaměstnaných a institucí

a) utváření vztahu nezaměstnaných k úřadům práce a k sociálním úřadům

V základech vztahu nezaměstnaných k úřadům práce se často projevovala závislost na nich a spoléhání, že úředníci vyřeší jejich problém.⁵ Dosavadní dlouholeté zkušenosti se stálým zaměstnáním, s relativně dobrým postavením a jistým příjmem, a to i na nekvalifikovaných pracích, implikují u části dlouhodobě nezaměstnaných odmítání málo placečných nestabilních zaměstnání a vyčkávání na lepší nabídku s dočasnou preferencí nestandardních a nelegálních forem doplnění příjmu při akceptaci dočasné závislosti na dávkách. Odmítání špatných zaměstnání je motivováno i novým prožitkem sociální degradace. Očekávání nezaměstnaných vůči úřadům se však v řadě případů nenaplnují. Naopak: úřad práce vyvíjí na ně tlak, aby si práci našli sami nebo aby přijali práci jakoukoliv, i takovou, která jim nevyhovuje. Velká část nezaměstnaných vnímá proto přístup úřadů práce jako disciplinující. Dotázaní popisovali praktiky, jež už dříve charakterizoval Lipsky [1980] jako strategie selektivního rozdělování nepostačujících zdrojů veřejnými institucemi. Vedle toho kritizovali dost specifické „nátlakové úřední praktiky“. Asi polovina nezaměstnaných uváděla vedle věcné kritiky nevhodných nabídek zaměstnání i příklady neúplného informování a manipulace, projevů neosobního přístupu či despektu. Například: „*Poprvé se paní na mne podívá a říká: jak se tak na vás dívám, škaředá nejste, vy si nějak poradíte (jako bych měla jít na ulici). Uráží mne to (...) žádala jsem o týdenní dovolenou. Tvrdí mi, že u nich je to jako pracovní poměr, tak musíte žádat*“ (žena, 28 let, nekvalifikovaná, rozvedená, 2 děti).

Podobně i na sociálních úřadech, které poskytují dávky sociální pomoci po vyčerpání nároku na podporu (po šesti měsících trvání nezaměstnanosti), se dlouhodobě nezaměstnaní setkávají s nátlakovou strategií: patří k ní vedle zákonem nařízeného „means-testing“ i neformální praktiky jako například náznaky o možné ztrátě nároku („*bude se to rušit, budete se muset postarat sami*“), „zapomínání“ výplat dávek a odsouvání jejich termínů („*hodně lidí tomu říká čekat na žebračenu (...), jestli dostanete nějakou korunu nebo nedostanete*“)...

Tyto praktiky, tak jak byly popsány nezaměstnanými, korespondují s konceptem klienta jako závislého a podřízeného subjektu, projevujícího jen malý zájem o práci. Tak byl totiž obvykle formulován ve vyjádřeních pracovníků úřadů o dlouhodobě nezaměstnaných nebo o velké části z nich. Zdá se, že nátlakové praktiky jsou – i preventivně – uplatňovány hlavně v případech, jejichž řešení je složitější pro úřady i pro nezaměstnané.

Odezvou na nátlakové strategie pak je negativní vztah nezaměstnaných k úřadům práce, který je posilován malou orientovaností a psychickou labilitou spojenou s prožitkem nezaměstnanosti, sociální degradace a se stigmatizací. I podrážděnost a agresivita nezaměstnaných jsou do značné míry jejich obrannou reakcí. Pracovníci úřadů hovoří běžně o vysoké agresivitě klientů a někdy i o fyzickém ohrožování. Takové projevy byly zvláště časté v hornickém městě Karviné.

⁵) Tento postoj byl v Polsku označen jako „postsocialistická nezaměstnanost“ [Boeri 1993: 12].

Konflikt s úřady někdy vede k vyřazení nezaměstnaných z registrů. Většinou je ale skrytým konfliktem a podporuje vytváření strategií, které umožňují z pohledu nezaměstnaných disciplinující praktiky eliminovat. Znamená to častěji namísto agresivity a odmítání požadavků úřadů snahu těmto požadavkům formálně vyhovět. To plní – zdá se – nejochotněji právě ti, kteří mají nejvíce individuálních handicapů, a někdy proto na možnost získání zaměstnání v zásadě rezignovali. Ke zmíněným strategiím patří formální přístup ke spolupráci s úřady práce, negativní ovlivňování potenciálních zaměstnavatelů, plánovaně krátkodobé vstupy do nežádaných a nevyhovujících zaměstnání. „Nátlaková“ strategie úřadů je tak v celé řadě případů kontraproduktivní.

b) utváření vztahu institucí trhu práce k nezaměstnaným

Institucionální struktura trhu práce navázala plynule na mechanismus nazývaný v minulosti plánovité rozmisťování pracovních sil, který již před listopadem 1989 spolehlivě zachytil handicap pracovní síly. Největším problémem odborů pracovních sil národních výborů bylo rozmisťování mladistvých a absolventů škol, osob se změněnou pracovní schopností, Romů, zaměstnávání žen s dětmi, zaměstnávání osob vyhýbajících se práci a často měnících práci. V těchto podmínkách se nutně musely diverzifikovat strategie pracovníků odborů pracovních sil vůči osobám, které nepracovaly. Zprostředkování územními orgány státní správy probíhalo pouze u mládeže a absolventů škol, zdravotně handicapovaných a žen s dětmi – vůči těm byl uplatňován běžný byrokraticko-klientský přístup. Politickými direktivami byl zřejmě tlumen rasistický postoj vůči Romům, se známými důsledky posilování jejich závislosti na podpoře státu. Kategorie osob, které nechtěly pracovat, byly však právě prostřednictvím odborů pracovních sil abonenty nekvalifikované manuální práce a současně objekty trestního stíhání za přečin vyhýbání se práci. Vůči této skupině byla důsledně rozvinuta disciplinující strategie. Úředně přijaté označení jejich příslušníků bylo fluktuant, tj. osoba neustále měnící zaměstnání, bulač, tj. osoba nedodržující pracovní kázeň, a příživník, tj. osoba, vyhýbající se pracovní povinnosti (patřili k nim i recidivisté). Při dostatku manuálních pracovních příležitostí, a přesto odmítavém vztahu zaměstnavatelů vůči této skupině osob pravděpodobně tato cirkulovala mezi odbory pracovních sil, zaměstnavateli a někdy i vězením.

S ohledem na tuto dřívější praxi přestává být nápadné, jak rychle se po změně politického režimu na úřadech práce, jejichž jistá personální kontinuita s odbory pracovních sil je zřejmá, strukturovali nezaměstnaní právě do těchto problémových skupin. Takové hypotéze odpovídá i vyhraňující se téměř oficiální kategorizace nezaměstnaných na ty, kteří chtějí pracovat, a ty, kteří pracovat nechtějí, značná citlivost zprostředkovatelek k nezájmu klientů o nabízená místa a z toho plynoucí instinktivní nepříznivá reakce na klienty, kteří se zdají být nízce motivovaní.

Takto zatím dochází k potvrzení kontinuity rozmisťování pracovních sil a mechanismů trhu práce v podmínkách ekonomické transformace společnosti. Avšak na tuto praxi naráží na pracovním trhu nový fenomén, který naznačuje potřebu normativní redefinice problémových skupin nezaměstnané a nezaměstnaností ohrožené populace. Dlouhodobě nezaměstnaní jsou totiž nejčastěji lidé se základním vzděláním a nevhodně vyučení. Jsou to ale také lidé, kteří sice častěji chtějí demonstrativně pracovat, ale kteří také vyžadují vyšší platy za svou práci, než je průměr požadavků u nezaměstnaných či nabídky, které mají úřady práce k dispozici. Tyto skutečnosti vystoupily regionálně zejména v Karvině a průřezově u nezaměstnaných Romů.

Označení nekvalifikované manuální práce jako handicapu, skupin profesí postavených na vypjatém fyzickém výkonu jako problémových skupin trhu práce, označení příslušníků „dělnické třídy“ jako nepotřebných, se i dnes jeví jako troufalé. Jde však o zamlčený předpoklad ekonomické transformace společnosti, který se projevuje jako cizí prvek trhu práce. Tento nový prvek však dosavadní praxe nějak začleňuje do struktury jeho mechanismů. Výsledky našeho výzkumu vedly například k domněnce, že z hlediska úřadů práce je tato nová skupina přiřazována k oné kategorii „nepřízpůsobivých osob“ tradiční optikou nazíraných jako fluktuanti, bulači a příživníci. Toto přiřazení úředníky je naneštěstí potvrzováno i konfliktními reakcemi příslušníků této skupiny nezaměstnaných, kteří se vzpírají roli podřízeného a závislého klienta s nízkým statusem. V dalších rovinách analýzy se ukázalo, že „problémové“ dělnické profese výše uvedeného typu jsou demotivovány zejména nedostatkem pracovních příležitostí, respektive mzdovými podmínkami existujících příležitostí. Z tohoto hlediska pak logicky vytvářejí hlavní rezervoár občanů ohrožených pastí nezaměstnanosti. Kvantitativně je jejich potenciální rozsah patrně značný vzhledem k pomalému tempu či stagnaci konverze ekonomických struktur jednotlivých regionů.

c) jeden příklad: specifika postavení hornické práce na pracovním trhu

Snad nejzřetelnější jsou zachycené charakteristiky nové problémové skupiny dlouhodobě a opakovaně nezaměstnaných právě u hornické populace. Ta reprezentuje totiž profesi postavenou na fyzickém výkonu, nevhodně kvalifikovanou či nekvalifikovanou, s vysokými nároky na mzdové ocenění. Dříve tato profesní vrstva tvořila elitu dělnické třídy, rekrutovali se z ní hrdinové socialistické práce, definovala se jako opora národního hospodářství. Glorifikace vypjatého fyzického pracovního výkonu je u této vrstvy dovezena nejdál a je zakomponována i v osobnostních strukturách horníků.

Kult fyzické námahy, oceňovaný jako u sportovců rekordy, vedl již hluboko v normalizačním období k nadprodukcí zdravotního poškození prostřednictvím profese. Jedná se přitom o muže ve stáří 35-40 let, tedy v polovině pracovní kariéry. Míra invalidity byla pak pro trh práce znásobena sociálními faktory, které činily již plánovitému mechanismu pracovního rozmísťování neřešitelné potíže. Nejčtenější profesní choroby – pneumokonióza a vazoneuróza, tj. snížení kapacity plic a snížení až absence motoriky rukou diskvalifikují tuto pracovní sílu pro manuální práci. Možnost nové kvalifikace již z hlediska předpokladů pro její zvýšení je omezená a navíc jde o skupinu lidí ochotných se podrobit sice i mimořádným nárokům na pracovní výkon a pracovní kázeň, ale za předpokladu jen minimálně (o desetinu) snížených výdělků [Toms, Premusová 1987]. Horníci totiž vycházejí z předpokladu, že jestliže si jako opora společnosti zdraví v práci pro společnost zničili, je společnost povinna za tuto oběť zaplatit tak, aby hornická rodina neztrácela životní standard.

Polistopadové období rozbořilo ideologicky podepřený oblouk hornictví jako celoživotního povolání a přeneslo problém další zaměstnanosti horníků na města a regiony, aby uvolnilo ruce podnikovým managementům pro aktivní podnikání v těžební oblasti.

Nyní však problém sociálního a lidského kapitálu, nehledě na skutečný zdravotní potenciál této profesní skupiny byl převeden na státní správu, do kompetence měst a pracovních úřadů. Území těžebních aglomerací budou trvale vystavena tlaku na absorpci této skupiny pracovním trhem, aniž by přitom – s největší pravděpodobností – pracovníkům pracovních úřadů bylo známo celé sociální pozadí problému. Malá motivovanost nízkokvalifikovaných dělníků vzhledem k nabízeným výdělkům bude způsobovat přičle-

nění pracovníků vyřazených z dolů k tradiční skupině příživníků, osob, které nechťejí pracovat. Uplatňování disciplinujících praktik úřadů vůči této skupině může celý doposud latentní konflikt rozvinout v poloze občana a státní správy, jestliže dříve byl reprodukován v poloze podniku a zaměstnanců.

Závěry a diskuse

Již dnes lze charakterizovat sociálně kulturní základnu formování dlouhodobé nezaměstnanosti a s ní spojeného fenoménu závislosti na sociálních dávkách u nás. S vědomím značného rizika zjednodušení se pokoušíme o kvalitativní charakteristiku profilu hlavních skupin a tendencí jejich chování ve vysoce heterogenní kategorii dlouhodobě nezaměstnaných, jak se ozřejmily v rámci výzkumu ve vybraných lokalitách (srovnej tabulku 3).

Pomineme-li sociálně marginální jednotlivce, pak ve velkém městě s „příznivým pracovním trhem“ jsou rysy „závislosti“ pravidelně spojeny s dlouhodobou nezaměstnaností v domácnostech příslušníků romského etnika. Pokud bychom použili terminologie tzv. „leidenské studie“,⁶ shledali bychom u romských mužů postupný přechod od strategie „ritualistů“ k „podnikavým“: když už nemohou získat řádné dobře placené zaměstnání, mohou přece jen někdy získat nějaké nelegální dočasné zaměstnání, a přitom trvaleji pobírat sociální dávky. U romských žen jde dost často o „kalkulující“ strategie směřující k získání či udržení nároku na sociální dávky. Závislost Romů je na jedné straně důsledkem diskriminace ze strany majoritní společnosti, ale odhlédnuto od celkové kulturní odlišnosti pak při prostorové koncentraci je již v části tohoto etnika posílena i normativně. Projevuje se to nápadně u dospívající romské mládeže, která dnes zvláště obtížně nachází pracovní uplatnění.

Ve venkovském prostředí identifikujeme u dlouhodoběji nezaměstnaných vdaných žen s dětmi, vázaných silně na domácnost a lokalitu zvláštní spojení „konformní“ a „kalkulující“ strategie. Jejich „závislost“ není zdaleka definitivní či normativně „kulturně“ zakotvená. I když trvá někdy déle v důsledku nedostatku pracovních příležitostí či v důsledku rodinných poměrů, je provázená permanentní snahou získat výhodné legální zaměstnání, jakmile se takové naskytne. Pokud takové není, dávají přechodně přednost alternativní strategii omezování výdajů domácnosti a péči o dům, rodinu a domácí hospodářství. Podobnou strategii volí ve venkovském prostředí také někteří muži-samootáři, kteří na tento „domácký styl“ přecházejí trvaleji (jsou „autonomní“).

⁶) Engbersen, Schuyt a Timmer [1990] rozlišili na základě Mertonova schématu způsobu adaptace na anomickou situaci tři tradiční typy nezaměstnaných: konformní (pokračují v hledání zaměstnání), ritualisty (jen formálně dodržují rituály předepsané úřady, ale nevěří v získání zaměstnání), únikové (zcela rezignovali a hledají únik z reality) a tři netradiční typy: podnikavé (využívají možnosti neformální ekonomiky ke zvýšení příjmů paralelně s dávkami), kalkulační (snaží se optimálně kombinovat výhody plynoucí ze systémů sociálních dávek a volného času a konečně pak tzv. autonomní (přízpůsobují své potřeby omezeným možnostem a preferují život bez závislosti na zaměstnání).

Tabulka 3. Charakteristiky a tendence chování dlouhodobě nezaměstnaných

	Brno	Vyškovsko	Karviná
typičtí reprezentanti	a) romské rodiny b) lidé bez partnera	a) vdané ženy s dětmi b) muži bez partnerky	a) hornické rodiny b) lidé bez partnera
nejčastější individuální handicapy	zdravotní handicap	(neliší se)	nekvalifikovanost, zdravotní handicap (muži), nízký či vysoký věk
některé charakteristiky sociálního prostředí	a) prostorová koncentrace b) osamělost	a) vázanost na bydliště, malé děti (u žen) b) osamělost	vztah k hornictví, nečeské etnikum
pozice na pracovním trhu a její percepce	a) skupinová diskriminace a stigma, fatalismus b) marginální pozice	marginální pozice	individuální statusová degradace, fatalismus, stigmatizace
sociální orientace, identifikace	a) rodina, etnická-příbuzenská komunita, skupinová izolace b) individuální izolace	a) rodina, střední třída, lokální komunita b) individuální izolace	rozporná: izolace, odmítání nízkého statusu
strategie	a) soc. dávky, neformální příjmy (příležitostné) ritualismus + podnikavost b) únik	a) domácí hospodaření, úsporný styl, soc. dávky (dočasně), „návrát“ (trvaleji), kalkulace + konformismus b) autonomní styl	získání statusu, „návrát“, nátlak, konflikt konformismus + únik
sociální interakce, vztahy k institucím	„taktiky jednání s úřady“, „vyhýbání se“	využití „sítí“ (příbuzenství)	nárokovost, agresivita, konflikt, „vyhýbání se“

Ve městě s těžebním a těžkým průmyslem jsme naproti tomu identifikovali viditelnou „kulturu závislosti“ u bývalých těžebních pracovníků, které považujeme za krajní příklad postavení i některých jiných profesních skupin méně kvalifikovaných dělníků. Mezi nimi

se nejčastěji objevují „únikové strategie“ a osobnostní dezintegrace. Jsou po všech stránkách nejméně adaptabilní novým podmínkám pracovního trhu a déle trvající nezaměstnanost má na ně největší dopady. Je totiž spojena se statusovou degradací a se sociální izolací, často dobrovolnou: snaží se sami vyhnout této statusové degradaci (proto odmítají níže placená zaměstnání či přiřazení k ostatním nezaměstnaným), a také se vyhýbají situacím, které navozují sociální stigmatizaci, jež je v jejich případě značná a nutkání vyhnout se jí je silným a trvalým motivem.

Únikové strategie těchto skupin lidí mají často charakter „revolty“ a agresivního postoje vůči okolnímu světu a perzonifikují se ve vztahu k institucím, s nimiž přicházejí do styku. Bereme-li v úvahu úroveň nezaměstnanosti a menší nabídku pracovních příležitostí v některých regionech severní Moravy a severních Čech, kumulaci dalších sociálních problémů v těchto regionech a jejich menší rozvojové perspektivy, pokládáme situaci za varující. V případě zhoršení podmínek na pracovním trhu se i rozměry této sociální základny „kultury závislosti“ pravděpodobně výrazně zvětší.

JARMILA PREMUSOVÁ působí od roku 1990 jako vysokoškolská pedagožka, v současné době vede katedru občanské výchovy na Pedagogické fakultě Ostravské univerzity. Zabývá se sociologií města a problematikou sociálních vztahů v lokálních společenstvích.

TOMÁŠ SIROVÁTKA vyučuje od roku 1991 na katedře veřejné ekonomie Ekonomicko-správní fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se pracovním trhem a sociální politikou.

Literatura

- Boeri, T. 1993. *Labour Market Flows and The Persistence of Unemployment in Central and Eastern Europe*. Paris: OECD.
- Employment Outlook* 1994. Paris: OECD.
- Engbersen, G., K. Schuyt a J. Timmer 1990. *Cultures of Unemployment. Long-term Unemployment in Dutch Inner Cities*. Working paper No. 4, Leiden: Dept. of Sociology, University of Leiden.
- Hájek, M. et al. 1995. *Makroekonomická analýza české ekonomiky (1990-1994)*. Praha: Institut ekonomie České národní banky.
- Holub, A. 1994. „Vzestup nezaměstnanosti ve světové ekonomice a tzv. český paradox.“ *Politická ekonomie* 42: 762-772.
- Lipsky, M. 1980. *Street-Level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Services*. New York: Russel Sage Foundation.
- Mead, L. M. 1986. *Beyond Entitlement. The Social Obligations of Citizenship*. New York: Free Press.
- Murray, C. 1984. *Losing Ground. American Social Policy 1950-1980*. New York: Basic Books.
- Sirovátka T., J. Premusová, I. Řezníček 1995. *Podmínky a možnosti zaměstnání při kumulaci handicapů na trhu práce*. Praha: MPSV ČR.
- Sirovátka T., I. Řezníček 1995. *Dlouhodobá nezaměstnanost a záchranná sociální síť (srovnávací studie ze tří okresů)*. Brno: Masarykova univerzita.
- Toms, V., J. Premusová 1987. „Sociologický výzkum horníků ohrožených chorobou z povolání a se změnou pracovní schopností v Ostravsko-karvinském revíru.“ *Závěrečná zpráva*. Ostrava: VÚ palivoenergetického komplexu.

Summary

In spite of the low unemployment rate in the Czech Republic, the labour market functions quite selectively and the growing proportion of long-term unemployed is surprising. In connection with

sustained overemployment in industry it could be perceived as a threat to the future development of the labour market.

Therefore, the research on which the article is based was designed to describe the influence of social factors within the formation process of long-term unemployment. Three counties were selected as research sites: „Hugetowne“ Brno-City (where unemployment is low and short-term), „Countryville“ Vyškov (where unemployment is noticeable, with a high turnover) and „Mineburgh“ Karviná (where unemployment is high, long-term, with a low turnover). Three sources of information were used: statistical summaries from County Labour Offices, semi-structured questioning of 456 randomly selected long-term or repeatedly unemployed and in-depth, free-form interviews with 75 targeted long-term unemployed and Labour Offices staff.

Long-term unemployment in the Czech Republic is associated with the marked handicaps of certain groups of labour market participants. There are: those with low-skills (these are also poorly oriented on the labour market and appear to have unrealistic expectations of the market), then those with poor health (declared handicaps are most significant in Mineburgh). Then there are the ethnic gypsies (concentrated in Hugetown, they become „fatalistic“ and oriented to informal incomes when faced with racial discrimination), women with small children (in the countryside they „calculate“ and temporarily may prefer household economy to formal work), and then people without strong family ties. Low skills, discrimination from the employer's side and inflexibility on the part of the unemployed represent the main new barriers to attaining jobs. The dilemma between unemployment and employment at the minimum income level is real for a large proportion of the long-term unemployed: almost a half. The experience of poor options and of stigma contrasts with the former social status and relatively high incomes of the manual workers – the former miners representing here the best example. Their families are affected remarkably by unemployment, themselves boasting of the strategy of „escapism“ and a fall into social isolation.

The unemployed appear heavily dependent on institutions. But these institutions often exploit similar bureaucratic practices to those in the former regime of forced employment: either to discipline people who avoided work or to administer jobs for the traditionally marginal work-force (school-leavers, mothers with dependent children or the handicapped...). These practices fulfill the unrealistic „paternalistic“ expectations of the unemployed, while the encounter itself generates social conflicts and noncooperative „adaptive“ strategies on their part.